

dr Marcin Panecki

ORCID: 0000-0003-0746-4249

Instytut Solidarności i Męstwa
im. Witolda Pileckiego, Polska
The Witold Pilecki Institute
of Solidarity and Valor, Poland
m.panecki@instytutpileckiego.pl

Edukacja na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką 1939-1945. Bilans historiografii

Education in territories of Poland under the German occupation in 1939-1945.

Balance of historiography

DOI: 10.5281/zenodo.5717192

Streszczenie: Już od pierwszych dni po napaści na Polskę 1 września 1939 roku niemiecki okupant przystąpił do procesu niszczenia polskiej oświaty i nauki. Ze szkolnych programów usunięto lekcje historii, geografii, literatury, nauki o współczesnej Polsce. Szkoły zawodowe miały kształcić wykwalifikowanych robotników na potrzeby niemieckiego przemysłu wojennego. Organizacja szkolnictwa i zasady nauczania inaczej wyglądały na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, inaczej na terenach włączonych do III Rzeszy, jeszcze inaczej na terenach zajętych przez Niemców po agresji na ZSRR. Badania nad dziejami oświaty i edukacji tego okresu rozpoczęły się tuż po zakończeniu wojny. Do tej pory powstało kilkaset prac naukowych ilustrujących politykę okupanta wobec polskiego szkolnictwa, organizację i zasięg tajnego nauczania, a także straty osobowe poniesione przez środowiska nauczycielskie i naukowe. Tematykę tę podejmują przede wszystkim badacze zajmujący się historią oświaty, wychowania, zawodu nauczycielskiego, sprawami organizacji oświaty i nauki. Należy do nich w szczególności Marian Walczak – autor wielu książek i artykułów poświęconych dziejom polskiej edukacji. Spośród periodyków, na łamach których opublikowano teksty poświęcone dziejom edukacji pod okupacją niemiecką, na szczególną uwagę zasługuje „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. Zamieszczono w nim dotąd szereg artykułów i materiałów źródłowych dotyczących między innymi dziejów tajnego nauczania i innych form walki o polską naukę, szkołę i kulturę.

Słowa kluczowe: okupacja niemiecka, II wojna światowa, edukacja, historiografia

Abstract: From the first moments after the invasion of Poland on 1 September 1939, the German occupier began the process of destroying Polish education and science. Lessons on history, geography, literature and contemporary Poland were systematically removed from school curricula. Vocational schools were just to educate skilled workers for the German war industry. The organisation of education and teaching principles were different in the General Government, in the territories incorporated into the Third Reich, and in the territories occupied by the Germans after the aggression against the USSR. Research on the history of education of this period began immediately after the end of the war. Several hundred scientific works have been written so far, illustrating the occupant's policy towards Polish education, the organisation and range of secret teaching, as well as personal losses suffered by the teaching and research community. This subject is taken up mainly by researchers dealing with the history of education, upbringing, teaching profession, matters of organisation of education and science. They include in particular Professor Marian Walczak - the author of many books and articles devoted to the history of Polish education. Among the many periodicals that have published texts on the history of education under the German occupation, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” [History and Education Review] deserves special attention. A number of articles and source materials concerning, among other things, the history of clandestine teaching and other forms of the struggle for Polish science, schools and culture have been published so far.

Keywords: German occupation, World War II, education, historiography

Niemiecka napaść na Polskę 1 września 1939 roku sprawiła, że powrót do szkół po wakacyjnej przerwie stał się niemożliwy. Podejmowano co prawda nieliczne próby ich uruchamiania (zwłaszcza we wschodniej części kraju), ale już po kilku dniach nauka była przerywana. Ponowne otwarcie szkół nastąpiło po zakończeniu kampanii wrześniowej.

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) Niemcy rozpoczęli niszczenie polskiej oświaty na przełomie października i listopada. Podstępne aresztowanie profesorów i wykładowców Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej przesądziło o losie polskiego szkolnictwa wyższego. W podobny sposób władze okupacyjne potraktowały szkolnictwo średnie. Po jego likwidacji z programów szkół powszechnych i zawodowych systematycznie rugowano lekcje historii, geografii, literatury, nauki o Polsce współczesnej, ale także gimnastyki. Szkoły zawodowe miały kształcić wykwalifikowanych robotników na potrzeby niemieckiego przemysłu wojennego. Organizacja szkolnictwa w GG opierała się na polskich urzędach oświaty, do których wprowadzano niemieckich zwierzchników, stopniowo zmniejszając liczbę zatrudnionych Polaków i zakres ich kompetencji.

Na terenach włączonych do III Rzeszy polskie szkolnictwo powszechne, średnie i wyższe przestało istnieć na samym początku okupacji. Dzieci miały być kształcone w zakresie elementarnej znajomości czytania, pisania i liczenia. Ze szkół zwolniono polskich nauczycieli. W Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie początkowo działały szkoły dla polskich dzieci, z tym że zmuszone były do nauki języka niemieckiego. Po wpisaniu większości Polaków na volkslistę w pierwszej połowie 1941 roku, ich dzieci skierowano do szkół niemieckich. Na Śląsku, w nielicznych powiatach, okupant dopuszczał funkcjonowanie szkół, w których prowadzono lekcje w języku polskim. Zwykle jednak Ślązacy byli traktowani jako autochtoni niemieckiego pochodzenia i w związku z tym ich dzieci kierowano do szkół niemieckich.

Na wschodzie, na terenach zajętych przez III Rzeszę po agresji na ZSRR, organizacja szkolnictwa była różna, z racji podziału tych ziem między różne jednostki administracyjne. Polskie szkolnictwo nie istniało w ogóle w okręgu białostockim, który jako Bezirk Białystok został oddany pod administrację Prus Wschodnich. W województwie wileńskim, które w większości weszło w skład Generalnego Komisarjatu Litwy, zezwolono na uruchomienie polskich szkół powszechnych, ale w lipcu 1942 roku językiem wykładowym ustanowiono język litewski. Kierownikami szkół byli Litwini, którzy dominowali wśród kadry pedagogicznej. Nie było ogólnokształcących szkół średnich dla polskiej młodzieży. Podobnie wyglądała sytuacja na terenach, które znalazły się w granicach Generalnego Komisarjatu Białorusi, z tą różnicą, że językiem nauczania był tam język białoruski. W Okręgu Generalnym Wołynia i Podola, który wchodził w skład Komisarjatu Rzeszy Ukraina, polskie szkolnictwo formalnie nie funkcjonowało. Brak ukraińskich nauczycieli pozwolił jednak na działanie nielicznych polskich szkół powszechnych między innymi w większych miastach byłego województwa poleskiego.

Jedną z form oporu wobec poczynań okupanta było tajne nauczanie, które stanowiło ewenement w ogarniętej wojną Europie. Pierwsze tajne komplety rozpoczęły się już jesienią 1939 roku. Objęły swym zasięgiem znaczną część młodzieży, zwłaszcza w dużych miastach. Ważną rolę w procesie tajnego nauczania odegrała Tajna Organizacja Nauczycielska z Zygmuntem Nowickim oraz Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj kierowany przez Czesława Wycecha. Największymi ośrodkami tajnego nauczania na poziomie powszechnym i średnim w GG był okręg warszawski i krakowski, w tym główne miasta: Warszawa i Kraków. Gorzej wyglądała sytuacja na terenach włączonych do Rzeszy, gdzie okupant miał lepsze rozeznanie dotyczące polskiego środowiska. Prowadzona tam praca oświatowa musiała być dokładniej zakonspirowana. W sumie – w zakresie szkoły podstawowej, średniej i wyższej – tajnym nauczaniem objęto ponad 1,6 mln dzieci i młodzieży.

Badania nad dziejami oświaty i edukacji podczas okupacji niemieckiej w Polsce rozpoczęły się tuż po zakończeniu wojny. Szczególne nasilenie prac badawczych i mnogość publikacji odnotowano w latach 70. i 80. ubiegłego wieku i było związane z weryfikacją przeprowadzonej wcześniej przez Komisję Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP) ankiety. Do tej pory powstało przeszło kilkaset prac naukowych dokumentujących politykę okupanta wobec szkolnictwa polskiego, organizację i zasięg tajnego nauczania, a także straty osobowe poniesione przez środowiska nauczycielskie i naukowe. Pierwsze kompleksowe opracowania książkowe pochodzą z lat 60. XX wieku.

Tematykę oświaty i edukacji tego okresu w drukach zwartych podejmowali i podejmują przede wszystkim badacze zajmujący się historią oświaty, wychowania, zawodu nauczycielskiego, sprawami organizacji oświaty i nauki. Należy do nich Marian Walczak – pedagog, były prezes ZNP i członek Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich – autor wielu książek i artykułów poświęconych dziejom polskiej edukacji. Wydana w 1987 roku *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską: 1939-1945*¹ pozostaje do dzisiaj jedynym kompleksowym opracowaniem tematu. Autor omówił: stan oświaty w przededniu wybuchu II wojny światowej i jej skutki dla polskiej kultury, działalność nauczycieli w jawnym szkolnictwie polskim i niemieckim dla polskich dzieci z podziałem na ziemie wcielone do III Rzeszy i Generalne Gubernatorstwo, działalność nauczycieli w oświatowej konspiracji, prezentując między innymi formy organizacyjne i warunki pracy, z jakimi przyszło się zmierzyć nauczycielom w procesie tajnego nauczania. Wiele miejsca w niniejszej publikacji autor poświęcił prześladowaniom środowiska nauczycielskiego i jego eksterminacji. Podobną formę mają: wydana w końcu lat 70. książka pt. *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*², pochodząca z połowy lat 80. publikacja *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939-1945*³, a także opublikowana w 1995 roku pozycja

¹ M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego 1939-1945*, Wrocław 1987.

² Tenże, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Wrocław 1978.

³ Tenże, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1984.

wydawnicza zatytułowana *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*⁴, która (jak poprzednia) zawiera między innymi wykaz imienny strat pracowników nauki według ośrodków akademickich. W kręgu szczególnego zainteresowania Mariana Walczaka znajdowały się losy szkolnictwa w okupowanej Wielkopolsce, czego wyrazem są dwie publikacje: *Nauczyciele wielkopolscy w latach wojny i okupacji (1939-1945)*⁵ oraz *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939-1945*⁶. Poza tym bogaty dorobek autora obejmuje prace omawiające szkolnictwo zawodowe pod okupacją niemiecką – powstałe w ostatniej dekadzie XX wieku i pierwszej dekadzie XXI wieku publikacje stanowią próbę podsumowania strat osobowych i materialnych w szkolnictwie, natomiast redagowana monografia pt. *Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy. Studium porównawcze*⁷ ma charakter komparatystyki.

Stan oświaty na terenach wcielonych do III Rzeszy przedstawiła Maria Banasiewicz w publikacji zatytułowanej *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy w okresie okupacji (1939-1945)*⁸. Z kolei politykę oświatową niemieckiego okupanta w Generalnym Gubernatorstwie opisał Eugeniusz Król w pracy *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni (1939-1945)*⁹. Sytuację oświaty w Warszawie przedstawiła Janina Kazimierska¹⁰. Natomiast dramatyczne losy i doświadczenia młodzieży ukazali: Janusz Gumkowski¹¹, Szymon Datner¹² i Czesław Pilichowski¹³, który opisał zbrodnie dokonane przez hitlerowców.

Spośród książek poświęconych oświacie i edukacji okresu wojennego warto wskazać te, które odnoszą się do poszczególnych regionów okupowanych przez Niemców. Poza Wielkopolską szeroko opisaną przez Mariana Walczaka należy przywołać prace Michała Gnatowskiego¹⁴ i Franciszka Januszka¹⁵ poświęcone Białostoczczyźnie, Adama Massalskiego¹⁶ na temat okupacji na Kielecczyźnie,

⁴ Tenże, *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995.

⁵ Tenże, *Nauczyciele wielkopolscy w latach wojny i okupacji (1939-1945)*, Poznań 1974.

⁶ Tenże, *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939-1945*, Warszawa 1972.

⁷ *Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy. Studium porównawcze*, red. M. Walczak, Warszawa 2000.

⁸ M. Banasiewicz, *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy w okresie okupacji (1939-1945)*, Poznań 1980.

⁹ E. Król, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni (1939-1945)*, Warszawa 1979.

¹⁰ J. Kazimierska, *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1944*, Warszawa 1980.

¹¹ J. Gumkowski, *Młodzież polska podczas okupacji 1939-1945. Niektóre problemy polityki hitlerowskiego okupanta wobec młodzieży polskiej*, Warszawa 1966.

¹² S. Datner, *Sytuacja młodzieży na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1965.

¹³ C. Pilichowski, *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej*, Warszawa 1972.

¹⁴ M. Gnatowski, *Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej. Zarys dziejów politycznych regionu*, Białystok 1979.

¹⁵ F. Januszek, *Jawne i tajne szkoły polskie w województwie białostockim w latach II wojny światowej*, Białystok 1975; *Martyrologia nauczycieli polskich na Białostoczczyźnie w latach 1939 i 1941-1944*, Białystok 1985.

¹⁶ A. Massalski, *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939-1945*, Warszawa – Kraków 1975.

Kazimierza Kaznowskiego¹⁷ – o martyrologii nauczycieli w Lubelskiem, Janiny Molendy¹⁸ – omawiające szkolnictwo w rejencji katowickiej.

Niezwykle cenna dla wszystkich, którzy chcieliby poznać dzieje polskiej edukacji w czasie II wojny światowej, jest *Historia wychowania. Wiek XX* pod redakcją Józefa Miąso¹⁹ – historyka wychowania specjalizującego się w zakresie badań polskiej oświaty XIX i XX wieku. W części drugiej, opracowanej przez Józefa Krasuskiego, kolejne rozdziały prezentują między innymi szkolnictwo powszechne, średnie i zawodowe podczas okupacji, ale przede wszystkim skupiają się na zagadnieniach związanych z oświatą podziemną. Józef Krasuski jest również autorem książki w całości poświęconej tajnemu nauczaniu zatytułowanej *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*²⁰.

Należy podkreślić, że literatura omawiająca tajne nauczanie okazuje się wyjątkowo bogata. O tajnej oświacie w czasie II wojny światowej pisali ponadto: Nadzieja Drucka²¹, Czesław Wycech²², Bolesław Grzebalski²³, Aneta Ignatowicz²⁴, Stefania Mazurek²⁵, Szymon Kędryna²⁶, Stanisław Michalski²⁷, Tadeusz Jałmużna²⁸. Także jeden z rozdziałów drugiego tomu *Dziejów oświaty polskiej 1795-1945*²⁹ został poświęcony zagadnieniu tajnego nauczania. Uzupelnienie stanowią praca Wiesława Głębockiego i Karola Móraskiego³⁰ prezentująca dzieje polskiej kultury pod okupacją niemiecką oraz *Edukacja i kultura Polski Podziemnej* Piotra Matusaka³¹, w której autor chronologicznie i rzeczowo przedstawił dzieje kultury polskiego społeczeństwa podczas II wojny światowej.

Nie sposób nie wymienić pozycji, które omawiają dzieje szkół wyższych w trakcie wojennej zawieruchy. Należy do nich *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej* autorstwa Bronisława Gralaka³². O utworzonym w październiku 1940 roku i działającym głównie w Warszawie Tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich pisał Władysław Kowalenko w pracy pt. *Tajny Uniwersytet Ziemi*

¹⁷ K. Kaznowski, *Martyrologia nauczycieli w Lubelskiem w latach II wojny światowej*, Lublin 1995.

¹⁸ J. Molenda, *Szkolnictwo w rejencji katowickiej w latach okupacji hitlerowskiej. Przyczynek do polityki narodowościowej okupanta*, Katowice 1976.

¹⁹ *Historia wychowania. Wiek XX*, t. 2, red. J. Miąso, Warszawa 1980.

²⁰ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1977.

²¹ N. Drucka, *Szkoła w podziemiu. Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1973.

²² C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*, Warszawa 1964.

²³ *Z działalności nauczycieli tajnego nauczania na Lubelszczyźnie*, red. B. Grzebalski, Warszawa 1989.

²⁴ A. Ignatowicz, *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009.

²⁵ S. Mazurek, *Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej*, Opole 1973.

²⁶ S. Kędryna, A. Szefer, *Nauczyciele śląscy polegli i zamordowani w latach hitlerowskiej okupacji: księga pamiątkowa*, Katowice 1971; *Wspomnienia nauczycieli śląskich*, wybór i oprac. S. Kędryna, Katowice 1970.

²⁷ S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1968.

²⁸ T. Jałmużna, *Tajne nauczanie na ziemi łódzkiej 1939-1945*, Warszawa 1977.

²⁹ R. Wróczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, t. 2, Warszawa 1987.

³⁰ W. Głębocki, K. Móraski, *Kultura walcząca 1939-1945. Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*, Warszawa 1986.

³¹ P. Matusak, *Edukacja i kultura Polski Podziemnej*, Siedlce 1997.

³² B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Zgierz 2016.

*Zachodnich: Uniwersytet Poznański 1940-1945*³³. W latach 60. powstał zbiór esejów pod redakcją Marii i Alfreda Zarębów zatytułowany *Alma Mater w podziemiu. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941-1945*³⁴. Historię i działalność Uniwersytetu Jagiellońskiego w burzliwych latach 40. opisał Stanisław Gawęda³⁵. Jeszcze w końcu lat 40. Tadeusz Manteuffel (historyk, twórca i pierwszy dyrektor IH PAN) przedstawił losy warszawskiej uczelni w książce *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*³⁶. O działalności Uniwersytetu Warszawskiego w tym okresie pisał także Tadeusz Kotarbiński³⁷. Z kolei Aleksander Dawidowicz w publikacji pt. *Tajne nauczanie medycyny i farmacji w latach 1939-1945*³⁸ przybliżył kulisy i trudności związane ze zdobywaniem zawodu lekarza. Historię wydziału lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie opisał Zygmunt Albert³⁹. Tragiczne losy lubelskich akademików i studentów przedstawił Jan Ziółek⁴⁰.

O stratach osobowych i zniszczeniach wojennych w polskiej oświacie w okresie okupacji pisali Stanisław Mauersberg i Marian Walczak w pierwszym tomie publikacji zatytułowanej *Oświata polska 1944-1956. Wybór źródeł*⁴¹.

Spośród wielu periodyków, na łamach których opublikowano teksty poświęcone dziejom edukacji pod okupacją niemiecką, wypada wymienić: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, „Documenta Occupationis Teutonica”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Przegląd Zachodni”, a także „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”.

Na szczególną uwagę zasługuje „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. Wydawany początkowo w Krakowie, obecnie w Warszawie, należy do najstarszych polskich czasopism pedagogicznych. Idea jego powstania sięga 1943 roku, kiedy to czołowi działacze Tajnej Organizacji Nauczycielskiej postanowili powołać zespół, mający zajmować się gromadzeniem materiałów do dziejów polskiej oświaty, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów najnowszych. Na łamach wydawnictwa opublikowano dotąd szereg artykułów i materiałów źródłowych dotyczących między innymi dziejów tajnego nauczania i innych form walki o polską naukę, szkołę i kulturę.

³³ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich: Uniwersytet Poznański 1940-1945*, Poznań 1961.

³⁴ *Alma Mater w podziemiu. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941-1945*, red. M. Zaręba, A. Zaręba, Kraków 1964.

³⁵ S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Kraków 1979.

³⁶ T. Manteuffel, *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*, Warszawa 1948.

³⁷ T. Kotarbiński (i in.), *Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 1961.

³⁸ *Tajne nauczanie medycyny i farmacji w latach 1939-1945*, red. A. Dawidowicz, Warszawa 1977.

³⁹ Z. Albert, *Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941-1944*, Wrocław 1975.

⁴⁰ *Losy pracowników i studentów KUL w czasie okupacji niemieckiej*, red. J. Ziółek, Lublin 2009.

⁴¹ S. Mauersberg, M. Walczak, *Oświata polska 1944-1956. Wybór źródeł, cz. 1, lata 1944-1948*, Warszawa – Radom 1999.

Już w pierwszym numerze, wydanym w 1947 roku, znalazły się artykuły poświęcone wyłącznie czasom niemieckiej okupacji, na przykład Stefana Pieńkowskiego *Nauka polska w czasie okupacji*⁴² i Czesława Wycecha *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*⁴³.

O sytuacji, w jakiej znalazła się polska oświata, i losach nauczycieli w pierwszych dniach po wybuchu wojny pisali na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”: Marian Walczak⁴⁴, który przedstawił sytuację polskiego szkolnictwa w początkach okupacji; Bolesław Bork⁴⁵, który przybliżył tragiczny los polskich nauczycieli zamordowanych w piasnickim lesie; Jacek Chrobaczyński⁴⁶, który opisał sytuację małopolskiego nauczycielstwa we wrześniu 1939 roku, a także Edward Serwański i Marian Walczak, którzy omówili działalność polskiego szkolnictwa na terenie okupowanej przez Niemców Wielkopolski⁴⁷.

Tematykę polskiego szkolnictwa na terenie Generalnego Gubernatorstwa podjęli w artykułach i materiałach między innymi: Wincenty Czerwiński⁴⁸, skupiając uwagę na warszawskich szkołach przemysłowo-technicznych; Jerzy Doroszewski⁴⁹, przedstawiając sposób tworzenia niemieckich szkół na Zamojszczyźnie i w dystrykcie lubelskim; Henryk Frelek⁵⁰, zajmując się martyrologią nauczycieli powiatu garwolińskiego; Eugeniusz Król⁵¹, pisząc na temat podręczników w jawnym szkolnictwie polskim, a także przedstawiając realia polskiego życia naukowego. Z kolei Agnieszka Nadolska⁵² zaprezentowała dziecięce wspomnienia z okupowanej Warszawy, Wacław Polkowski⁵³ przedstawił losy nauczycieli i młodzieży w powiecie węgrowskim, a Stanisław Ośko⁵⁴ omówił los nauczycieli z Radomia i powiatu radomskiego, Marian Walczak⁵⁵ przybliżył

⁴² S. Pieńkowski, *Nauka polska w czasie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1.

⁴³ C. Wycech, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1.

⁴⁴ M. Walczak, *Szkolnictwo polskie w początkach okupacji (1939-1940)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, nr 1.

⁴⁵ B. Bork, *Straty osobowe nauczycieli w Lesie Piasnickim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 3-4.

⁴⁶ J. Chrobaczyński, *Wrzesień 1939 w doświadczeniach i postawach małopolskiego środowiska nauczycielskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3-4.

⁴⁷ E. Serwański, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce, wrzesień 1939-marzec 1940*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2.

⁴⁸ W. Czerwiński, *Szkoły zawodowe przemysłowo-techniczne w Warszawie w okresie okupacji 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1.

⁴⁹ J. Doroszewski, *Jak tworzone szkoły niemieckie na Zamojszczyźnie i w dystrykcie lubelskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 4.

⁵⁰ H. Frelek, *Kartki z martyrologii nauczycieli powiatu garwolińskiego w latach 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 4.

⁵¹ E. Król, *Sprawa podręczników i pomocy naukowych w jawnym szkolnictwie polskim w Generalnej Guberni w latach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 4; tenże, *Szczątkowe formy jawnej egzystencji polskiego życia naukowego w Generalnej Guberni (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1986, nr 2.

⁵² A. Nadolska, *Wspomnienia dzieci z czasów okupacji niemieckiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2014, nr 3-4.

⁵³ W. Polkowski, *Nauczyciele i młodzież powiatu węgrowskiego w latach II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 3.

⁵⁴ S. Ośko, *Niektóre dane o nauczycielach Radomia i powiatu radomskiego czynnych w walce z najeźdźcą hitlerowskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁵⁵ M. Walczak, *Tymczasowa reorganizacja szkolnictwa zawodowego w Generalnym Gubernatorstwie w roku szkolnym 1940/1941*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 4.

metody i sposób przebudowy szkolnictwa zawodowego w pierwszym okresie okupacji. Zagadnieniem edukacji w Częstochowie zajął się Edward Haneman⁵⁶, natomiast Zbigniew Grzędziński⁵⁷ przedstawił częstochowskie szkolnictwo zawodowe tego okresu.

Dziejom polskiej oświaty i nauki na terenach wcielonych do III Rzeszy poświęcili swoje artykuły wspomniani już Edward Serwański i Marian Walczak: *Szkolnictwo polskie pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce, wrzesień 1939 – marzec 1940*⁵⁸ i *Szkolnictwo niemieckie dla dzieci polskich pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce*⁵⁹. Sytuacją polskiego szkolnictwa zawodowego w okupowanej Wielkopolsce zajął się Kazimierz Denek⁶⁰. Kronikę polskiego szkolnictwa w należącym również do Kraju Warty Gnieźnie i powiecie gnieźnieńskim przedstawił Henryk Nowakowski⁶¹. Z kolei losy polskich nauczycieli ze stanowiącej część Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie ziemi gdańskiej przybliżył Narcyz Kozłowski⁶². Dramatyczne skutki wyniszczającej polityki niemieckiego okupanta na Warmii, Mazurach i Powiślu omówił Tadeusz Oracki⁶³. Wojenne dzieje oświaty na Śląsku przybliżyła Stefania Mazurek⁶⁴. O sytuacji polskiej szkoły w okupowanej Łodzi pisał Mieczysław Woźniakowski⁶⁵. Tematykę edukacji w Bezirk Białystok podjęli: Jerzy Turonek⁶⁶, Maria Kolendo⁶⁷ (omówiła polskie szkolnictwo w powiecie bielskim), Jarosław Czeropski⁶⁸ (zaprezentował zagadnienie oświaty na terenie ówczesnego powiatu sokólskiego) i Franciszek Januszek⁶⁹ (przybliżył problemy związane z tajnym nauczaniem na

⁵⁶ E. Haneman, *Oświata i szkolnictwo w Częstochowie podczas okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁵⁷ Z. Grzędziński, *Szkolnictwo zawodowe w Częstochowie w latach 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 2; tenże, *Szkolnictwo polskie w latach 1939-1945 na terenach powiatu częstochowskiego, przyłączonych do Rzeszy*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 3.

⁵⁸ E. Serwański, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce, wrzesień 1939-marzec 1940*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2.

⁵⁹ E. Serwański, M. Walczak, *Szkolnictwo niemieckie dla dzieci polskich pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 2.

⁶⁰ K. Denek, *Zniszczenie szkolnictwa zawodowego Wielkopolski w czasie drugiej wojny światowej i jego rozwój w latach 1945-1960*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1.

⁶¹ H. Nowakowski, *Szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie miasta i powiatu gnieźnieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 1.

⁶² N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 4.

⁶³ T. Oracki, *Straty szkolnictwa oświaty polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1939-1946*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 3.

⁶⁴ S. Mazurek, *Oświata na Śląsku w okresie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 2.

⁶⁵ M. Woźniakowski, *Szkolnictwo łódzkie w walce z terrorem hitlerowskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, nr 2.

⁶⁶ J. Turonek, *Okupacyjna polityka szkolna w Okręgu Białostockim (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3.

⁶⁷ M. Kolendo, *Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2.

⁶⁸ J. Czeropski, *Jawna i tajna oświata w okresie okupacji hitlerowskiej (1941-1944) na terenie byłego powiatu sokólskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 2.

⁶⁹ F. Januszek, *Niektóre problemy tajnego nauczania na Białostoczczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 1.

Białostoczczyźnie). Zagadnieniem tajnego nauczania w należących do Okręgu Białostockiego powiatach wołkowyskim i grodzieńskim zajęła się również wspomniana wcześniej Maria Kolendo⁷⁰.

Przywoływany wielokrotnie Marian Walczak w swojej pracy badawczej interesował się również losami polskiej oświaty na wschodnich terenach okupowanego kraju. Efektem tego są artykuły przedstawiające środowisko szkolne okresu okupacji na wschodnich terenach II RP⁷¹, edukację polskich dzieci w Wilnie⁷² i we Lwowie⁷³, a także tekst poświęcony kształceniu zawodowemu na poziomie wyższym młodzieży polskiej i ukraińskiej⁷⁴. Temat edukacji na ziemiach wschodnich podjął również Franciszek Wiśmierski, który przybliżył tajne nauczanie w powiecie czortkowskim byłego województwa tarnopolskiego⁷⁵.

Wiele artykułów zamieszczonych w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” zostało poświęconych tajnemu nauczaniu. Omawiają one działalność konspiracyjną prowadzoną w różnych częściach okupowanego kraju, a także przedstawiają funkcjonowanie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) – konspiracyjnej jednostki Związku Nauczycielstwa Polskiego, która organizowała nielegalne zajęcia i wykłady podczas niemieckiej okupacji. Już w pierwszym numerze czasopisma ukazał się artykuł autorstwa Aleksandra Birkenmajera pt. *Co władze okupacyjne wiedziały o polskim tajnym nauczaniu w tzw. Generalnej Guberni*⁷⁶. Warto wymienić również prace: Anny Piotrowskiej⁷⁷ na temat historii tajnego szkolnictwa podczas II wojny światowej; Agnieszki Grędzik⁷⁸ o tajnym nauczaniu na północno-wschodnich ziemiach II RP; Wandy Karpowicz o organizowanych nielegalnych zajęciach i wykładach w Warszawie⁷⁹; Józefa Krasuskiego⁸⁰ o tajnych kompletach w okręgu

⁷⁰ M. Kolendo, *Tajne nauczanie w byłych powiatach wołkowyskim i grodzieńskim w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, nr 3.

⁷¹ M. Walczak, *Polskie środowisko szkolne na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 3-4.

⁷² M. Walczak, *Edukacja polskich dzieci w Wilnie w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 1-2.

⁷³ M. Walczak, *Edukacja polskich dzieci we Lwowie w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 3-4.

⁷⁴ M. Walczak, *Państwowe Kursy Zawodowe we Lwowie (1942-1944). Kształcenie młodzieży ukraińskiej i polskiej na poziomie wyższym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1993, nr 3-4.

⁷⁵ F. Wiśmierski, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na ziemiach wschodnich w okresie II wojny światowej (tajne nauczanie w powiecie czortkowskim)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 1.

⁷⁶ A. Birkenmajer, *Co władze okupacyjne wiedziały o polskim tajnym nauczaniu w tzw. Generalnej Guberni*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1.

⁷⁷ A. Piotrowska, *Z dziejów tajnego szkolnictwa w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 4.

⁷⁸ A. Grędzik, *Tajne nauczanie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w czasie okupacji niemieckiej 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 3-4.

⁷⁹ W. Karpowicz, *Tajne nauczanie na poziomie wyższym w Warszawie w latach 1940-1944 (Komplety Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 1.

⁸⁰ J. Krasuski, *Tajne nauczanie w okręgu kielecko-radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

kielecko-radomskim; Edwarda Serwańskiego⁸¹ na temat organizacji tajnego nauczania w Wielkopolsce i szkic Mariana Walczaka⁸² poświęcony tajnemu kształceniu w Wielkopolsce. Opracowania w tym zakresie doczekały się ówczesne powiaty: morski⁸³, opatowski⁸⁴, tarnowski⁸⁵, mławski⁸⁶, pułtuski⁸⁷, pińczowski⁸⁸, włoszczowski⁸⁹, region podkarpacki⁹⁰, a także miasta: Łódź⁹¹, Kielce⁹², Piotrków Trybunalski⁹³, Radom⁹⁴, Węgrów⁹⁵, Siedlce⁹⁶.

Organizację i działalność TON omawiają prace: Wawrzyńca Duszy i Wacława Wojtyńskiego⁹⁷, Czesława Wycecha⁹⁸, Józefa Krasuskiego⁹⁹ i Tomasza Szczechury¹⁰⁰, który przedstawił skład osobowy kierownictw tajnej oświaty.

⁸¹ E. Serwański, *Struktury tajnego nauczania w Wielkopolsce 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3-4.

⁸² M. Walczak, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 3.

⁸³ W. Aleksandrowicz, *Udział nauczycieli powiatu morskiego w ruchu oporu i tajnym nauczaniu (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 3.

⁸⁴ T. Bernacki, *Praca nauczycieli powiatu opatowskiego w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁸⁵ A. Bochnak, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnowskim w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 3.

⁸⁶ J. Humięcki, *Tajne nauczanie w powiecie mławskim w okresie od 1939 do 1945 roku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, nr 1.

⁸⁷ Z. Kilian, *Tajne nauczanie w powiecie pułtuskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2.

⁸⁸ S. Sobczyk, *Tajne nauczanie w powiecie pińczowskim w latach okupacji 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁸⁹ B. Król, *Tajne nauczanie w czasach okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945 na terenie powiatu włoszczowskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁹⁰ J. Chrobaczyński, *Tajne władze oświatowe na Podkarpaciu 1939-1945. Struktura i charakterystyka*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 3-4.

⁹¹ L. Brożyńska, *Tajne szkolnictwo średnie ogólnokształcące i zawodowe w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945 w Łodzi*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1.

⁹² S. Majewski, *Tajne szkolnictwo Kielc i powiatu kieleckiego w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 4.

⁹³ R. Kotewicz, *Materiały do tajnego nauczania w szkolnictwie średnim Piotrkowa Trybunalskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 2.

⁹⁴ M. Pietrusiewicz, *Tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945 w średnich szkołach ogólnokształcących w Radomiu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3.

⁹⁵ T. Wangrat, *Tajne nauczanie w Węgrowie. 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 3-4.

⁹⁶ A. Zawadzka, *Tajne nauczanie w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1944 w szkołach średnich ogólnokształcących w Siedlcach*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3.

⁹⁷ W. Dusza, W. Wojtyński, *Tajna Organizacja Nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 3.

⁹⁸ C. Wycech, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2; C. Wycech, *Z dziejów tajnej działalności oświatowo-kulturalnej (Departament Oświaty i Kultury)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 3.

⁹⁹ J. Krasuski, *Tajna Organizacja Nauczycielska – współpraca organizacyjna, oświatowa i polityczna w ramach Podziemnego Państwa Polskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 1-2.

¹⁰⁰ *Skład osobowy kierownictw tajnej oświaty w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, wstęp i red. T. Szczechura, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 4.

Przedmiotem zainteresowania badaczy były również dzieje szkół wyższych i środowisk naukowych pod okupacją niemiecką. Na szczególną uwagę w tym zakresie zasługują artykuły: Pawła Chadaj¹⁰¹, który zajął się problemem szkolnictwa rolniczego w czasie okupacji; Jana Hellwiga¹⁰², który zaprezentował losy i funkcjonowanie Państwowego Pedagogium w Poznaniu; Jana Romana¹⁰³, który przedstawił tajne nauczanie prowadzone przez Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego; a także Maksymiliana Tazbira¹⁰⁴, który przybliżył działalność Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w latach II wojny światowej.

Na temat strat osobowych polskiego nauczycielstwa pisali między innymi Marian Walczak¹⁰⁵ oraz Agnieszka Grędzik-Radziak¹⁰⁶ w serii opracowań zawierających listy ofiar niemieckich represji.

Pomimo dużego zaawansowania prac badawczych nad dziejami oświaty i edukacji pod okupacją niemiecką okazuje się, że sporo zagadnień i problemów przedstawiono w sposób niepełny i fragmentaryczny. Wiele z nich wymaga aktualizacji i odświeżenia. Niektóre zagadnienia, takie jak na przykład tajne nauczanie, zostały opracowane wielokrotnie i wszechstronnie, natomiast odczuwa się niedostatek materiałów źródłowych i publikacji na temat różnych form dyskryminacji i prześladowań pracowników nauki oraz ich pracy badawczej i działalności naukowej w czasie okupacji (wyjątek stanowi praca Mariana Walczaka *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*). Znaczne braki występują również w opracowaniach dziejów edukacji w ujęciu ogólnokrajowym. Otwarcie i możliwość swobodnego korzystania z archiwów, w tym niemieckich, powinny skłonić badaczy do podjęcia tematu „na nowo”. Tymczasem, jak wynika z analizy literatury przedmiotu, od końca lat 90. ubiegłego stulecia spada zainteresowanie losami edukacji w okupowanej przez hitlerowców Polsce. Wiele badań naukowych nad dziejami nauki i nauczycielstwa polskiego skupia się aktualnie na terenach

¹⁰¹P. Chadaj, *Szkolnictwo rolnicze w okresie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 1.

¹⁰²J. Hellwig, *Działalność Państwowego Pedagogium w Poznaniu (1937-1947)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1980, nr 1.

¹⁰³J. Roman, *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w okresie II wojny światowej (tajne nauczanie)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 3.

¹⁰⁴M. Tazbir, *T.N.S.W. w latach wojny 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4.

¹⁰⁵M. Walczak, *Obraz statystyczny strat i martyrologii nauczycieli polskich w okresie okupacji 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 1.

¹⁰⁶A. Grędzik-Radziak, *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 1-2; A. Grędzik-Radziak, *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 3-4; A. Grędzik-Radziak, *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II a, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 3-4; A. Grędzik-Radziak, *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II b, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2010, nr 1-2; A. Grędzik-Radziak, *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II a, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2013, nr 1-2.

II Rzeczypospolitej – zajętych, a następnie włączonych we wrześniu 1939 roku do Związku Radzieckiego.

Pora, aby po przeszło trzydziestu latach od ukazania się książki Mariana Walczaka *Działalność oświatowa i martyrologiczna nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945* w obiegu naukowym pojawiła się publikacja będąca wynikiem najnowszych badań z zakresu dziejów edukacji pod niemiecką okupacją. Brakuje również kompleksowej monografii Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Poglębienia wymagają studia nad edukacją w poszczególnych powiatach Generalnego Gubernatorstwa i na terenach wcielonych do III Rzeszy. Nadal istnieją pola badawcze związane z listą strat osobowych nauczycielstwa polskiego. Cenne będą zatem kolejne inicjatywy badawcze, sesje naukowe i różnego rodzaju przedsięwzięcia, w efekcie których pojawią się publikacje wypełniające istniejące luki.

BIBLIOGRAFIA

Druki zwarte:

- Albert Z., *Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941-1944*, Wrocław 1975;
Alma Mater w podziemiu. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941-1945, red. M. Zaręba, A. Zaręba, Kraków 1964;
- Banasiewicz M., *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy w okresie okupacji (1939-1945)*, Poznań 1980;
- Datner S., *Sytuacja młodzieży na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1965;
- Drucka M., *Szkoła w podziemiu. Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1973;
- Gawęda S., *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Kraków 1979;
- Głębocki W., Móravski K., *Kultura walcząca 1939-1945. Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*, Warszawa 1986;
- Gnatowski M., *Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej. Zarys dziejów politycznych regionu*, Białystok 1979;
- Gralak B., *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Zgierz 2016;
- Gumkowski J., *Młodzież polska podczas okupacji 1939-1945. Niektóre problemy polityki hitlerowskiego okupanta wobec młodzieży polskiej*, Warszawa 1966;
- Historia wychowania. Wiek XX*, t. 2., red. J. Miąso, Warszawa 1980;
- Ignatowicz A., *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009;
- Jałmużna T., *Tajne nauczanie na ziemi łódzkiej 1939-1945*, Warszawa 1977;
- Januszek F., *Jawne i tajne szkoły polskie w województwie białostockim w latach II wojny światowej*, Białystok 1975;

- Januszek F., *Martyrologia nauczycieli polskich na Białostocczyźnie w latach 1939 i 1941-1944*, Białystok 1985;
- Kazimierska J., *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1944*, Warszawa 1980;
- Kaznowski K., *Martyrologia nauczycieli w lubelskiem w latach II wojny światowej*, Lublin 1995;
- Kędryna S., Szefer A., *Nauczyciele śląscy polegli i zamordowani w latach hitlerowskiej okupacji: księga pamiątkowa*, Katowice 1971;
- Kowalenko W., *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich: Uniwersytet Poznański 1940-1944*, Poznań 1961;
- Krasuski J., *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1977;
- Król E., *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni (1939-1945)*, Warszawa 1979;
- Losy pracowników i studentów KUL w czasie okupacji niemieckiej*, red. J. Ziółek, Lublin 2009;
- Manteuffel T., *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*, Warszawa 1948;
- Massalski A., *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939-1945*, Warszawa – Kraków 1975;
- Matusak P., *Edukacja i kultura Polski Podziemnej*, Siedlce 1997;
- Mauersberg S., Walczak M., *Oświata Polska 1944-1956: wybór źródeł. Cz. 1, lata 1944-1948*, Warszawa – Radom 1999;
- Mazurek S., *Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej*, Opole 1973;
- Michalski S., *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1968;
- Molenda J., *Szkolnictwo w rejencji katowickiej w latach okupacji hitlerowskiej. Przyczynek do polityki narodowościowej okupanta*, Katowice 1976;
- Pilichowski C., *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej*, Warszawa 1972;
- Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy. Studium porównawcze*, red. M. Walczak, Warszawa 2000;
- Tajne nauczanie medycyny i farmacji w latach 1939-1945*, red. A. Dawidowicz, Warszawa 1977;
- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego 1939-1945*, PAN 1987;
- Walczak M., *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995;
- Walczak M., *Nauczyciele wielkopolscy w latach wojny i okupacji (1939-1945)*, Poznań 1974;
- Walczak M., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1984;
- Walczak M., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Wrocław 1978;
- Walczak M., *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939-1945*, Warszawa 1972;
- Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, t. 2, Warszawa 1987;
- Wspomnienia nauczycieli śląskich*, wybór i oprac. S. Kerdyna, Katowice 1970;
- Wycech C., *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*, Warszawa 1964;

Z działalności nauczycieli tajnego nauczania na Lubelszczyźnie, red. B. Grzebalski, Warszawa 1989;

Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego, Kotarbiński T. i in., Warszawa 1961.

Druki ciągłe:

Aleksandrowicz W., *Udział nauczycieli powiatu morskiego w ruchu oporu i tajnym nauczaniu (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 3;

Bernacki T., *Praca nauczycieli powiatu opatowskiego w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;

Birkenmajer A., *Co władze okupacyjne wiedziały o polskim tajnym nauczaniu w tzw. Generalnej Guberni*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1;

Bochnak A., *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnowskim w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 3;

Bork B., *Straty osobowe nauczycieli w Lesie Piasnickim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 3-4;

Brożyńska L., *Tajne szkolnictwo średnie ogólnokształcące i zawodowe w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945 w Łodzi*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1;

Chadaj P., *Szkolnictwo rolnicze w okresie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 1;

Chrobaczyński J., *Tajne władze oświatowe na Podkarpaciu 1939-1945. Struktura i charakterystyka*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 3-4;

Chrobaczyński J., *Wrzesień 1939 w doświadczeniach i postawach małopolskiego środowiska nauczycielskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3-4;

Czeropski J., *Jawna i tajna oświata w okresie okupacji hitlerowskiej (1941-1944) na terenie byłego powiatu sokólskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 2;

Czerwiński W., *Szkoły zawodowe przemysłowo – techniczne w Warszawie w okresie okupacji 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1;

Denek K., *Zniszczenie szkolnictwa zawodowego Wielkopolski w czasie drugiej wojny światowej i jego rozwój w latach 1945-1960*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1969, nr 1;

Doroszewski J., *Jak tworzone szkoły niemieckie na Zamojszczyźnie i w dystrykcie lubelskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 4;

Dusza W., Wojtyński W., *Tajna Organizacja Nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 3;

Frelek H., *Kartki z martyrologii nauczycieli powiatu garwolińskiego w latach 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 4;

Grędzik A., *Tajne nauczanie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w czasie okupacji niemieckiej 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 3-4;

Grędzik-Radziak A., *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 1-2;

- Grędzik-Radziak A., *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 3-4;
- Grędzik-Radziak A., *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II a, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 3-4;
- Grędzik-Radziak A., *Lista polskich nauczycieli z ziem południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II b, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2010, nr 1-2;
- Grędzik-Radziak A., *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941-1944*, cz. II a, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2013, nr 1-2;
- Grzędzielski Z., *Szkolnictwo polskie w latach 1939-1945 na terenach powiatu częstochowskiego, przyłączonych do Rzeszy*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 3;
- Grzędzielski Z., *Szkolnictwo zawodowe w Częstochowie w latach 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 2;
- Haneman E., *Oświata i szkolnictwo w Częstochowie podczas okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;
- Hellwig J., *Działalność Państwowego Pedagogium w Poznaniu (1937-1947)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1980, nr 1;
- Humięcki J., *Tajne nauczanie w powiecie mławskim w okresie od 1939 do 1945 roku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1959, nr 1;
- Januszek F., *Niektóre problemy tajnego nauczania na Białostoczczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 1;
- Karpowicz W., *Tajne nauczanie na poziomie wyższym w Warszawie w latach 1940-1944 (Komplety Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 1;
- Kilian Z., *Tajne nauczanie w powiecie pułtuskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2;
- Kolendo M., *Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2;
- Kolendo M., *Tajne nauczanie w byłych powiatach wołkowyskim i grodzieńskim w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, nr 3;
- Kotewicz R., *Materiały do tajnego nauczania w szkolnictwie średnim Piotrkowa Trybunalskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 2;
- Kozłowski N., *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 4;
- Krasuski J., *Tajna Organizacja Nauczycielska – współpraca organizacyjna, oświatowa i polityczna w ramach Podziemnego Państwa Polskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 1-2;

- Krasuski J., *Tajne nauczanie w okręgu kielecko-radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;
- Król B., *Tajne nauczanie w czasach okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945 na terenie powiatu włoszczowskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;
- Król E., *Sprawa podręczników i pomocy naukowych w jawnym szkolnictwie polskim w Generalnej Guberni w latach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 4;
- Król E., *Szczątkowe formy jawnej egzystencji polskiego życia naukowego w Generalnej Guberni (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1986, nr 2;
- Majewski S., *Tajne szkolnictwo Kielc i powiatu kieleckiego w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 4;
- Mazurek S., *Oświata na Śląsku w okresie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 2;
- Nadolska A., *Wspomnienia dzieci z czasów okupacji niemieckiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2014, nr 3-4;
- Nowakowski H., *Szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie miasta i powiatu gnieźnieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 1;
- Oracki T., *Straty szkolnictwa oświaty polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1939-1946*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 3;
- Ośko S., *Niektóre dane o nauczycielach Radomia i powiatu radomskiego czynnych w walce z najeźdźcą hitlerowskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;
- Pieńkowski S., *Nauka polska w czasie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1;
- Pietrusiewicz M., *Tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945 w średnich szkołach ogólnokształcących w Radomiu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;
- Piotrowska A., *Z dziejów tajnego szkolnictwa w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 4;
- Polkowski P., *Nauczyciele i młodzież powiatu węgrowskiego w latach II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 3;
- Roman J., *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w okresie II wojny światowej (tajne nauczanie)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 3;
- Serwański E., Walczak M., *Szkolnictwo niemieckie dla dzieci polskich pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 2;
- Serwański E., Walczak M., *Szkolnictwo polskie pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce, wrzesień 1939-marzec 1940*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2;
- Serwański E., *Struktury tajnego nauczania w Wielkopolsce 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3-4;
- Skład osobowy kierownictwa tajnej oświaty w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, wstęp i red. T. Szczuchura, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 4;
- Sobczyk S., *Tajne nauczanie w powiecie pińczowskim w latach okupacji 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 3;

- Tazbir M., *T.N.S.W. w latach wojny 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 3-4;
- Turonek J., *Okupacyjna polityka szkolna w Okręgu Białostockim (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3;
- Walczak M., *Edukacja polskich dzieci w Wilnie w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 1-2;
- Walczak M., *Edukacja polskich dzieci we Lwowie w latach 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 3-4;
- Walczak M., *Obraz statystyczny strat i martyrologii nauczycieli polskich w okresie okupacji 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 1;
- Walczak M., *Państwowe Kursy Zawodowe we Lwowie (1942-1944). Kształcenie młodzieży ukraińskiej i polskiej na poziomie wyższym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1993, nr 3-4;
- Walczak M., *Polskie środowisko szkolne na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 3-4;
- Walczak M., *Szkolnictwo polskie w początkach okupacji (1939-1940)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, nr 1;
- Walczak M., *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 3;
- Walczak M., *Tymczasowa reorganizacja szkolnictwa zawodowego w Generalnym Gubernatorstwie w roku szkolnym 1940/1941*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1988, nr 4;
- Wangrat T., *Tajne nauczanie w Węgrowie. 1939-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 3-4;
- Wiśmierski F., *Z dziejów szkolnictwa polskiego na ziemiach wschodnich w okresie II wojny światowej (tajne nauczanie w powiecie czortkowskim)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 1;
- Woźniakowski M., *Szkolnictwo łódzkie w walce z terrorem hitlerowskim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1974, nr 2;
- Wycech C., *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1;
- Wycech C., *Z dziejów tajnej działalności oświatowo-kulturalnej (Departament Oświaty i Kultury)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 3;
- Wycech C., *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2;
- Zawadzka A., *Tajne nauczanie w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1944 w szkołach średnich ogólnokształcących w Siedlcach*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3.